

HA 175

M A G Y A R K Ö N Y V - S Z E M L E

KÖNYV- ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI
FOLYÓIRAT

REVUE POUR L'HISTOIRE
DU LIVRE ET DE LA PRESSE

111. évfolyam

1995

3

MAGYAR KÖNYVSZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA IRODALOMTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK
KÖNYV- ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI FOLYÓIRATA
REVUE DE L'INSTITUT DES SCIENCES
LITTÉRAIRES DE L'ACADÉMIE
HONGROISE DES SCIENCES POUR
L'HISTOIRE DU LIVRE ET DE LA PRESSE

111. ÉVFOLYAM 1995/3. sz.

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG – COMITÉ DE RÉDACTION

KÓKAY GYÖRGY

(felelős szerkesztő)

BORSA GEDEON

FÜLÖP GEZA

KULCSÁR PÉTER

MONOK ISTVÁN

NAGY LÁSZLÓ

ROZSONDAI MARIANNE

VIZKELETY ANDRÁS

Technikai szerkesztő:

SOMOGYI ÁGNES

SZERKESZTŐSÉG – RÉDACTION

1118 Budapest, Ménesi út 11–13.

Megjelenik negyedévenként

Trimestrielle

Articles appearing in this journal are abstracted and indexed in HISTORICAL ABSTRACTS and/or AMERICA: HISTORY AND LIFE.

*

Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál, a Posta hírlap-üzleteiben és a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (HELIR 1900 Budapest XIII., Lehel u. 10/A.) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a Postabank Rt. 219–98636, 021–02799 pénzforgalmi jelzőszámára. Példányonként megvásárolható a következő könyvesboltokban: az Akadémiai Kiadó *Stúdium* könyvesboltjában (1052 Budapest, Váci u. 22.), *Magiszter* könyvesboltjában (1052 Budapest, Városház u. 1.), a *Balassi Kiadó* könyvesboltjában (1023 Budapest, Margit u. 1.), az *Írók Bolijában* (1061 Budapest, Andrásy út 45.) és a *Századvég Kiadó* könyvesboltjában (1053 Budapest, Veres Pálné u. 4–6.).

Előfizetési díj 1995-től egy évre 816 Ft.

Külföldön terjeszti a KULTÚRA Külkereskedelmi Vállalat (H-1389 Budapest, Pf. 149.).

A szerkesztőség legfeljebb 1 ív terjedelmű és az MSZ 9651 szabványnak megfelelő kéziratokat fogad el (egy oldalon 30 sor, soronként 60 leütés, jegyzetek a főszöveg után). A Tanulmányok rovatba szánt kéziratához 1 oldal terjedelmű tartalmi kivonatot is kérünk. Különlenyomatok (legkevesebb 25 példány) a Kiadóhoz címzett, de a szerkesztőséghez eljuttatott levélben rendelhetők a korrektúra visszaküldésével egy időben.

KULCSÁR PÉTER
Bonfini-kéziratok

I.

A *Magyar történet (Rerum Ungaricarum decades)* szöveghagyományának processzusa (inkább procedúrája) nem mondható szokványosnak, még annak tudatában sem, hogy irodalmunk jó néhány alkotása járt be kacskaringós utat, és némelyik mindörökre el is vészett a labirintusban. Hogy a királyi könyvtár hajdani pergamenkódexének két levele 1872-ben Nürnbergben, két másik 1923-ban Szegeden került elő, azt Jakubovich Emil csodának minősítette. Nem tudom, mit szólt volna 1975-ben, amikor Budapesten újabb kettő bukkant ki egy váradi provenienciájú könyvtáblából, még hozzá a két szegedit közvetlenül megelőző s követő levél.¹ Az ő precíz számításával 2065,5 lapra becsült munkának így ma kis híján 6 ezreléke van a kezünkben. A szöveghagyományozódás útjának fő irányát azonban mégsem a csoda szabta meg, de nem is az irodalomtörténetünkben kitüntetett szerepet játszó török és tatár, hanem a mindenkori politika, amely a véletlen diverziót ebben az esetben szűk határok közé szorította. Egészen nyilvánvaló — és ezért ennek bizonygatásával nem kívánok foglalkozni —, hogy már a mű indíttatása is politikai érdekű volt, amennyiben egyfelől Mátyás (a Hunyadiak) dinasztikus céljait, ezen belül — és ez a következőkben hangsúlyt kap — császári aspirációit, másfelől a renddé szerveződésnek éppen nekifeszülő magyar köznemesség ideológiai bázisának a megteremtését óhajtotta szolgálni. (Ellentétben Ransanóval, aki a királyné és az arisztokrácia vonalát képviselte.) Aktualitása később, a változó viszonyok között is megmaradt, mert a hatalmas terjedelem, a burjánzó szerkezet és az irdatlan adattömeg magában hordta a meg-megújuló igények szerinti értelmezés lehetőségét. Amikor a Hunyadiak beleburkolóztak a múlt homályába, a két, eredetileg különböző, sőt eltérő tendencia egybemosódott, Bonfini Mátyás királya a magyar nemesség vezéralakja lett, aztán meg — újabb változások nyomán — a polgárságé is, majd az egész nemzeté. Lásd erre akár Heltai Gáspárt, akár Zrínyi Miklóst. Magától értetődik azonban, hogy a mű éle az első években, évtizedekben volt igazán és tette ugrasztóan húsba vágó, leginkább

¹ Az alább említésre kerülő kritikai kiadás számozása szerint az I:9.139–154, 212–229. és a IV:5.225–279. mondat szövege van a hat töredéken, mely ma az Országos Széchényi Könyvtárban Clmae 434. sz. alatt található.

addig, amíg az akkor már több mint fél évszázada bejelentett Habsburg uralmi igény keltette rengés újabb fél század múlva az ország megoszlásával le nem csillapult. Ezután a pennával vert hullámok is elcsitultak.

A körülötte feszülő ellentéteket mutatja közzétételének ellentmondásokkal teli históriája. Ulászló lelkesen fogadta; szerzőjét is, másolóját is címeres nemességgel jutalmazta. Publikálása már keletkezése közben megkezdődött. A budai udvar nem sajnálta a költséget, és a mű még el sem készült, már elkezdte leíratni parádés formában, pergamenre. Tudomásunk van a megmutatkozó érdeklődésről. Közvetett és közvetlen bizonyítékok mintegy nyolc-tíz közel egykorú másolat létét tanúsítják, amelyekről hamarosan újabbak készültek, úgyhogy számuk nemsokára meghaladta a húszat. Még jóformán meg sem száradt rajta a tinta, 1499-ben Hassensteini Lobkowitz Bohuszláv már megpróbálta kikölcsönözni a királyi könyvtárból.² Marco Antonio Sabellico 1498. április 17-én Velencéből magának a szerzőnek üzen, hogy bocsássa rendelkezésére azokat az adatokat, amelyeket a saját történeti munkájához felhasználhat.³ 1513 áprilisában Johannes Cuspinianus a herulok, gepidák, gótok, longobárdok egykori lakóhelye iránt érdeklődő Miksa császárnak a figyelmét hívta fel a *Magyar történetre*, mint olyan műre, amely effélékkel foglalkozik. Eszerint tehát tanulmányozta is. Nem kételkedik abban, hogy a császár készíttethetne belőle másolatot.⁴ Arról is van hírünk, hogy 1503 táján Ulászló folytatni kívánta a munkát. Saját kezével nyújtotta át az akkor éppen nála tartózkodó Pescennio Francesco Negrónak, és 300 arany évdíjat ajánlott fel, ha vállalja. Negrót azonban visszaparancsolták Itáliába.⁵

² Nincs kizárva, hogy meg is kapta. Jóllehet a Corvin Jánossal 1490. június 17-én kötött egyezség (kiadva: *Epistolae procerum Regni Hungariae*. Coll. G. PRAY. I. Posonii, 1806. 393.) a Corvina állományának a kölcsönzését megtiltotta, ez csak a Mátyás király által beszerzett darabokra vonatkozott, Lobkowitz hangjából pedig nem cseng ki kétely a kérés teljesítése felől: „elvárom” – mondja („expecto tamen abs te et Origenem. . . et Historias Antonii Bonphini et codicem Latinum, qui mihi a regia bibliotheca debetur”; Schlechta Jánoshoz szeptember 14-én írt levelét kiadta POTUČEK, A. BSMRAe, Bp. 1946. 56). Minthogy Lobkowitz az előző hónapokban Budán járt, valószínűleg a saját szemével látta a művet, és akkor kapta az ígéretet is.

³ „petiitque ab eo, ut. . . tecum ageret ut de Pannonicis rebus, in quibus es diutissime versatus, commentarium. . . ad me dares, idque ad fidem magis quam ad eloquentiae ostentationem scriptum”, MERCATI, Giovanni: *Ultimi contributi alla storia degli umanisti*. II. Città del Vaticano, 1939. 3.

⁴ „Sciat Maiestas Vestra, quod in bibliotheca regis Hungariae sunt quinque decades Hungarorum Antonii Bonfinii Ragusei [!], qui eleganter de rebus Hungaricis scripsit et saepe digressus facit de populis et nationibus. Quae si transscribenda impetrarentur, illic multa talia invenirentur.” *Briefwechsel*. Hrsg. v. Hans Ankwitz v. KLEEHOVEN. München, 1933. 45. A „Ragusei” alkalmasint félreolvasás a Bonfinitól használt „Recinensis” helyett.

⁵ „Inde Budam veniens regni historiam, quam Antonius Bonfinius Asculanus, vir utraque lingua peritus, inchoaverat, cum annuo trecentorum aureorum stipendio de regis manibus prosequendam recepi. Eramque ibi facile permansurus, et precipue sub venerandi archiepiscopi Colotiensis Gregorii Frangipani consobrini mei felicissimi auspiciis, nisi me prior patronus Estensis in Italiam revocasset.” MERCATI: *i. m.* 71. Az adatra PAJORIN Klára hívta fel a figyelmemet.

A tudós világ türelmetlenül várta, hogy kézbe vehesse. Alighogy 1543-ban végre-valahára legalább egy részkiadás megjelent belőle,⁶ Hieronymus Boner azonnal lecsapott rá, és két év múlva már közzé is tette német fordítását.⁷ Bonerre ma már nem nagyon emlékszünk, pedig a maga idejében az irodalmi életnek fontos és nevezetes alakja volt, aki azt tartotta feladatának, hogy a német publikummal megismertesse a historiográfia klasszikusait. A *Rerum Ungaricarum decades* méltóságát akár önmagában is tanúsíthatja, hogy Boner a kezébe vette, és odaállította Démosthenés, Héródianos, Orosius, Plutarkhos, Thukydidés, Justinus mellé. A mű politikai súlyát is Boner jelzi, aki a közelkorúak közül Bonfinin kívül csak Giacomo Bracellinek a spanyol háborúról írt munkáját fordította le.⁸ Hans Sachs 1561-ben Bánk bán történetét dolgozta fel Bonfini nyomán.⁹ Zsámbokitól tudjuk, hogy a nagy tekintélyű Georg Sigismund Seld császári alkancellár (†1557) kedvenc olvasmányai közé tartozott ez a história.¹⁰ François de Belleforest 28 részletet fordított le Bonfinitól franciára abban a hatalmas munkájában, amelyben a történelem során elhangzott legmegragadóbb orációkat gyűjtötte össze.¹¹ Ez az érem egyik oldala.

A másikon az látható, hogy létrejötte után 20 évvel már teljes csönd honol körülötte, sem az udvari körök, sem a szakemberek nem tudnak vagy nem beszélnek róla. Cuspinianus, aki — mint láttuk — 1513-ban mások figyelmébe is ajánlotta a művet, írásaiban egyetlen szóval sem utal rá, holott elég sokat foglalkozik hazánk történetével. Úgy látszik, mintha még Oláh Miklós sem szerzett volna tudomást a létéről, akinek pedig társadalmi állásánál fogva a beavatottak közé kellett tartoznia, és aki olyan fontosnak tartotta a magyar múlt feltárását, egy humanista szellemű magyar történet elkészítését, hogy az 1530-as években maga fogott hozzá. Kizárt dolog, hogy a monumentális alkotást még csak említésre sem méltatta volna, ha teheti, de azt is kizárhatjuk, hogy esetleg nem hallott róla. Ugyanis a birtokában volt egy olyan dokumentum (a jászói formuláskönyvben), amely szerint bizonyos János scriptor „historiam Hungaricam ab Anthonio T. editam fideliter rescripsit”, és a szigla sem téveszthette meg, mert az irat címében ott olvashatta: „per Anthonium Bonfinis facta”.¹² Oláh forrásainak kimutatásával a kutatás még adós. Az bizonyos, hogy jó néhány gondo-

⁶ BRENNER Márton gondozásában. Bazel, 1543. RMK III. 344, IA 121.926.

⁷ Bazel, 1545. IA 121.927.

⁸ Lásd Gustaf WETHLY: *Hieronymus Boner. . . Leben, Werke und Sprache*. Strassburg, 1892.

⁹ *Eine Tragedi mit zwölff Personen zu spielen, Andreas der ungerisch König mit Bancbano seinen getrewen Statthalter*. L. KERTBENY Károly: *Magyarországra vonatkozó régi német nyomtatványok*. Bp. 1880. 696. sz.

¹⁰ *Humanista történetírók*. Szerk. KULCSÁR Péter. Bp. 1977. 36.

¹¹ *Harengues militaires et concions de princes, capitaines. . .* Paris, 1572. IA 116.104.

¹² MKsz 1891. 265.

latuk összecseng, ha szó szerint nem is esik egybe. Bonfini szövege Belgiumban nem feketett előtte, de az nagyon is valószínű, hogy régebben olvasta azt.¹³

Tubero sem látszik ismerni, legalábbis nem szól róla. A valóságot illetően jelenleg nagy a bizonytalanság. A legújabb állásfoglalás szerint „ha Bonfini nem is, valamiféle olyan más művet követett nyomon, amelyre Bonfini is támaszkodott”.¹⁴ Azonban Bonfini nem támaszkodott semmire. A Tuberóval párhuzamba állítható 90-es évek eseményeit azokkal egyidejűleg dolgozta fel, és írott elbeszélő forrást nem vett igénybe. Ha a két szöveg között számottevő egybeesés mutatkozik — mint ahogy mutatkozik —, az csak egyet jelenthet: Tubero ismerte és használta a *Magyar történetet*, ha hallgat is erről. Sőt, merném mondani, hogy más feldolgozás nem is állt a rendelkezésére. Egybefüggő, magyar szempontból tartalmasnak és koncepciózusnak mondható elbeszélést csak az 1490-től 1495/96-ig terjedő első 6 könyvben ad, éppen addig, ameddig Bonfini is elmegy. A magyar fordításban kb. 280 nyomtatott lapra terjedő elbeszélésből kerekén 200 foglalkozik ezzel a hat esztendővel, a többi huszonötre mindösszesen 80 jut. Gondolkodásmódja, politikai platformja más, mint Bonfinié, bizonyos kérdésekben éppen ellentétes az övével. Azonban a részletekben rengeteg az azonosság, még legsajátosabb megállapításainak egyike-másika is a *Magyar történet*ből ered. Hogy mást ne mondjak, így az a meghökkentő és sokat idézett közlése is, mely szerint Ulászló királyt emberei marhának neveztek. Ezt Bonfini Újlaki Lőrinc szájába adja. Majdnem kizárólag ugyanarról beszél, mint Bonfini. Többnyire más adatokkal és más felfogásban, de ugyanarról beszél, ugyanazokat az eseményeket említi, más szemszögből nézve. Nem véletlen, hogy a későbbi historikusok alig-alig építenek rá. Leginkább Bonfinival párhuzamban szokás idézni, mint eltérő adat vagy más vélemény közlöjét. Mintha nem is lenne más célja, mint Bonfini kiigazítása. Számomra nem kétséges, hogy Tubero, aki 1503-ban járt hazánkban, barátja, Frangepán Gergely segítségével megismerkedett a *Magyar történet*tal. Úgy látszik azonban, hogy mire évek múlva fogalmazványát formába öntötte, erről megfeledkezett.¹⁵

1540-ben az egyik későbbi kiadó, Brenner Márton sem tudott Bonfininak erről a munkájáról, bár nevét és egy másik írását ismerte.¹⁶

Amikor a *Magyar történet* egykori létére megint fény derült, tucatnyi könyvbúvár és lelkes hazafi fogott hozzá a szöveg felkutatásához, sikertelenül, mert teljes példányt máig sem lehetett előhalászni.

¹³ L. BARTONIEK Emma: *Fejezetek a XVI–XVII. századi magyarországi történetírás történetéből*. Bp. 1975. 27.

¹⁴ Ludovicus TUBERO: *Kortörténeti feljegyzések. Magyarország*. Közreadja BLAZOVICH László, Sz. GALÁNTAI Erzsébet. Szeged, 1994. 17–18.

¹⁵ Frangepán Gergely nemcsak Tubero barátja volt, hanem annak a Negrónak is a rokona, aki a munka folytatására felkérést kapott.

¹⁶ „nemrég láttuk Hermogenés Rhetoricáját”. *Humanista történetírók*, i. m. 12.

És újabb ellentmondásként 1568-ban megjelent egy nyomtatott kiadás, amely az egészet csaknem az utolsó betűig tartalmazta.¹⁷

E futó áttekintésből is látni való, hogy míg egyesek erősen szorgalmazták a terjesztést, addig mások ezt akadályozták, és hol az egyik, hol a másik fél kerekedett fölül. Így látták ezt a 16. századiak is, akik a kéziratok vészes pusztulása mögött politikai eredetű szándékosságot gyanítottak. Ez nem volt kizárható. Ugyanígy semmisült meg — politikai erők machinációi következtében — Mátyás *Nagy törvénykönyve* mindkét kiadásának összes hazai példánya; valamennyit kötéstáblához használták fel.¹⁸ Így tűnt el — kétségkívül ugyancsak politikai okok következtében — Brodaricsnak a mohácsi csatáról szóló beszámolójából nemcsak szinte valamennyi korai kézirat, hanem az editio princeps minden példánya is. „Nem kétséges — írja Bonfiniról Verancsics Antal 1549-ben —, hogy a negyedik decas, amely a fényességes Mátyás király tetteit tartalmazta, a nemzetünkre irigykedő népségnél kallódott el”.¹⁹ Szikszai Fabricius Vazul a mű elrekkentését szintén a Mátyás király dicsőségére féltékenykedő emberek rosszindulatának rója fel; „köztudomású volt — mondja tovább 1565-ben —, hogy ezt a históriát sok éven keresztül szántsándékkal rejtegették Germániában”.²⁰ És alig lehet véletlen, hogy a huzamosabb ideig fennmaradt és végül a sajtóig eljutott példányok zömmel erdélyi és lengyel illetőségűek voltak, az első kiadások pedig Bécs hatósugarától távol, Bázelen, Kolozsvárott

¹⁷ Bázelen, ZSÁMBOKI János gondozásában (RMK III. 570, IA 121.928); nemsokára második kiadása is megjelent (Frankfurt, 1581, RMK III. 706, IA 121.931). Az 1568-as kiadás alapján, BONER szövegének átvételével készült az újabb, immár teljes német fordítás (Frankfurt, 1581, IA 121.930) Sigmund Feyerabend kiadásában, egy Zrínyi Györgyhöz intézett protestáns szellemű ajánlással (I. BUČAR, Franjo, Prosvjeta, 1901. 316). Fordítója nem nevezi meg magát: „Durch einen der freyen Künste, Historien und alter Geschichten Liebhabern P. F. N.” A monogramot a régebbi bibliográfiai irodalomban egyedül BALLAGI Aladár tudta feloldani (*Buda és Pest a világirodalomban*. Bp. 1925. 785. sz.): „Durch. . . P[aul] F[risium] N[agoldanum]”. Tőle vette át az Index Aureliensis, és onnan az OSzK legutóbb megjelent antikvakatalógusa (B 973. sz.), JÖCHER (I. 766) nyomán Paul Friese formában. Hogy Ballagi honnan szedte ezt a makaróni névformát, az nem tudható (talán a kezébe került egyik példányon látta), de megállapítása helyes, a fordító valóban Paulus NAGOLDANUS, azaz Paul Friese volt. Az ő neve alatt hozza magának Feyerabendnek a kiadói katalógusa (F. H. MEYER: *Archiv für Geschichte des Deutschen Buchhandels* 1980. 122. MONOK István szíves közlése.) Egy 1583-ban szintén Frankfurtban megjelent művecskéjén (VD XVI. F 3023–3024) teológushallgatónak mondja magát („Durch Paulum Frisium Nagoldanum, der H. Schrift Studenten”).

Az 1568-as kiadás HELTAI Gáspár figyelmét is fölkellette, akinek a teljes szövegre épülő, de alaposan megrövidített és protestáns szellemben átdolgozott magyar fordítása már halála után, 1575-ben jelent meg Kolozsváron (RMKI. 118). „Egyike e könyv a legtöbb példányban fönmaradt XVI. századi magyar nyomtatványoknak” — mondja róla SZABÓ Károly; az agyonolvasott kötetek mutatják a népszerűségét.

¹⁸ SOLTÉSZ Zoltánné, MKsz 1971. 272–278.

¹⁹ VERANCICS Antal *Összes munkái*. Közli SZALAY László. VI. Pest, 1860. 352.

²⁰ *Humanista történetírók, i. m.* 25–27.

kerültek napvilágra, mégpedig elsősorban protestáns érdekeltségű körökben, és ott is csak a politikai helyzet tisztázódása, 1541 után.²¹

Ámde akkor sem merték minden szó nélkül kitenni a világ szeme elé, hanem megpróbálták igazolni udvarképességét. Addigra már megteremtődött a lehetősége annak, hogy a műnek — legalábbis 1543-ban elsőként közzétett, Mátyással még csak érintőleg foglalkozó első részének — az ellenpárt számára is elfogadható értelmezést adjanak. Brenner Márton egy höchstädti születésű svábot, a Ferdinánd-párti Johannes Heroldot kérte fel arra, hogy a Révay Ferenc nádornak dedikált kiadványt megfelelő szellemben kommentálja. Mivel ezek a kommentárok a példányoknak csak egy részében vannak benne, gondolom, a német földön való terjesztésre szánt köteteket szerelték fel ezekkel. (Mint ahogy annak idején Thuróczy krónikájából is készült német kézbe való variáns.) Herold Koppány, Péter, Aba, Salamon, Álmos herceg, a fattyú Kálmán, III. István, Velencei András, Ottó, Mária, Zsigmond, I. Ulászló, Mátyás históriájából elsősorban azt a tanulságot vonta le, hogy a magyarságot mindig is jellemezte a széthúzás, ennek köszönheti jelenlegi áldatlan helyzetét, amelyből nem lesz kilábalás mindaddig, míg a frakciózást félretéve vissza nem tér királya hűségére.

Néhány nagy tekintélyű férfiú (Verancsics Antal, Révay Ferenc és János, Forgách Ferenc, Gyalui Torda Zsigmond) már az 1550-es évektől szorgalmazta a teljes mű megjelentetését. Előkerítették a kéziratokat, és biztatták a bázeli nyomdász, Johannes Oporinust, hogy vállalja a kiadást. Ő azonban nem állt kötélnek mindaddig, míg meg nem szerezték Ferdinánd és Miksa beleegyezését, és meg nem nyerték az udvari történetírót, Zsámboki Jánost, hogy adja a nevét a vállalkozáshoz. Az udvar engedékenységét minden bizonnyal az is elősegítette, hogy közben, 1565-ben Kolozsvárott napvilágot látott egy kényes szakasz, a IV. decas 1–6. könyve. Így az akadémikusok már mit sem használt, és célszerűbbnek látszott nagyvonalúan jó képet vágni a dologhoz.

²¹ A *Rerum Ungaricarum decades* (RUD) szövegét a Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum (BSMRAe) c. sorozatban FÓGEL József, IVÁNYI Béla és JUHÁSZ László által sajtó alá rendezett kritikai kiadás decas-, könyv- és mondatszámai szerint idézem. Ennek I–III. kötete Lipcsében jelent meg, 1936-ban, a IV. kötet 1. része Budapesten 1945-ben, azonban 1941-es dátummal, hogy a munka orosz-lánrészt végző, de időközben elhunyt FÓGEL József neve változatlan formában legyen feltüntethető. A befejező IV/2. kötetet az újrainduló sorozat első darabjaként 1976-ban KULCSÁR Margit és KULCSÁR Péter adta közre. A szakirodalom, amelyről szó van és lesz, elsősorban a fentírt kiadás I. kötetét bevezető tanulmányt jelenti, amely az előzményekre bőven kitér; névtelen szerzője — ha jól sejtem — FÓGEL József. Emellett DÉCSÉNYI Gyula: *Bonfini másolójának címeres levele* = MKsz 1891. 264–267; JAKUBOVICH Emil: *Bonfini-kódextörredék a Magyar Nemzeti Múzeumban* = MKsz 1919. 111–117; UÓ: *Az eredeti Bonfini-kódex második töredéke* = MKsz 1925. 19–27; TÓTH László: *Analecta Bonfiniana* = Turul 1929. és klny. Bp. 1929; FÜLEP Katalin: *Bonfini Rerum Ungaricarum decades című művének harmadik töredéke* = MKsz 1984. 340–348.

Amikor Zsámboki 1567-ben végre rászánta magát arra, hogy az egész alkotást közzéteszi, a II. Miksához címzett ajánlásban — az előbb idézett véleményeket mintegy igazolva — megpróbálta kihúzni a méregfogát:

„Egyébként, ahogy Bonfini dicsősége elhomályosíthatatlan — mondja —, úgy nem tagadhatom, hogy néha megfélekedezik a hivataláról. Frigyes jellemét, életmódját láthatóan gyalázkodóan és pimaszul pertraktálja, . . . és ezt valószínűleg Mátyás véleményét, kifejezéseit kölcsönvéve teszi, ami azonban az elbeszélés értékét nem csökkenti; azonközben olykor magát Mátyást sem kíméli. . . Azt hiszem, inkább a különböző nemzedékek hibáit akarta előtérbe helyezni” stb.²²

A IV. decas 5. könyvének az elejéről Zsámboki is kihagyott néhány olyan megállapítást, amelyet a bécsiekre nézve sértőnek tartott.²³ Ezek a részek csak a kolozsvári kiadásban maradtak meg.

Tehát a későbbi emlékezet (főleg az erdélyieké) a mű elsüllyesztésében a németeket, közelebbről Miksát és magyarországi cinkosait tartotta ludasnak. Ez ugyan általánosságban igaz lehet, mégsem ad magyarázatot arra, hogy miért hallgattak a műről Ulászló emberei Budán, főleg, ha eleinte oly nagyon lelkesedtek érte.

A későbbi generációkra maradt példányok gyenge minősége már a 16. század második felében fölébresztette azt a gyanút, hogy ezek a másolatok lopva és ezért hevenyészve készültek, hogy tehát az autográf kézírathoz a fent jelzett politikai okok következtében csak illegálisan lehetett hozzáférni. Brenner Márton hajlik arra a föltételezésre, hogy az általa kiadott szöveg „valami püspök parancsára lopva és töredékesen, titkon íratott le”.²⁴ Újabbán az a hipotézis merült fel, hogy a drága kódexet féltve őrzött kincsként meg sem mutatták senkinek, és csak a protekciósok vehették kézbe.²⁵

Mindez azonban eléggé valószínűtlen. Elvégre ha a trónra véres verejtéssel felkapaszkodott Ulászló nyomban a koronázás után, a legnagyobb zűrzavar és szorongattatás közepette azonnal megújította Bonfini szerződését,²⁶ aztán pedig nyomorult anyagi helyzetében is tetemes összeget áldozott a munkára, sőt, folytatni is akarta azt, akkor minden bizonnyal fel is akarta használni, és fegyverként akarta forgatni, elsősorban a trónkövetelő Miksával szemben, hiszen ez a mű fogantatása percétől erre a célra volt szánva. Egyébként a könyvtár

²² KIRÁLY Erzsébet fordítása, *Humanista történetírók*, i. m. 37.

²³ „Voluptates hic vigent presertim veneree. Nemo tam durus et asper est, quem feminee voluptates non emolliant. Plures puelle intercedente stupro inscioque parente maritos sibi conciliarunt. Nobiles, cum ad cives venerint, secretum ab eorum uxoribus exposcunt; viri allato vino secedunt.” Stb. IV:5.51–56.

²⁴ *Humanista történetírók*, i. m. 12.

²⁵ MKsz 1984. 345.

²⁶ Erre vall, hogy ő az egyetlen nevesebb olasz, aki a koronázás után nem utazik haza.

szorosabb őrzésére a jelek szerint talán ha Anna királyné fordított gondot ama pár év alatt, amelyet Budán töltött, 1502-től 1506-ig.²⁷

Tény, hogy a budai példányról közvetlenül vett másolatok egytől egyig kapcsolva készültek, amiben minden szemtanú (Brenner Márton, Johannes Herold, Szikszai Fabricius Vazul, Heltai Gáspár) egyetért, és amit kitapintható szövegállapotuk is igazol. Egyöntetű az a megfigyelés is, hogy valamennyi több kéz munkája volt. És tényleg, a krakkói kódex három tizedét (amelyet magunk is megnézhetünk) öt kéz másolta; a sietséget mutatja a sok hiba, meg hogy a harmadik decas nyolcadik és kilencedik könyve fölcserélődött.²⁸ Brenner példánya — ha jól értem — szokatlan módon fraktúrással készült; legalábbis Herold azt mondja, hogy valami műveletlen írnok által „magis Germanice quam Latine descripto” exemplárból dolgozott.²⁹ Én azonban ebből nem arra következtetek, hogy a másolatok a gazda tudtán kívül suttymóban készültek, hanem ellenkezőleg, arra, hogy minél rövidebb idő alatt minél több példányban akarták forgalomba hozni. Nyomatásra lehetőség nem lévén, a scriptorokat hajszolták. A krakkói kódexet ismertető Fögel József az íráskép alapján (mint mi is láthatjuk a kritikai kiadás I. kötetéhez csatolt táblán) kétségtelennek tartja, hogy az a budai királyi kancelláriában készült.³⁰ Márpedig ott az úr tudta és engedelmé nélkül nem dolgozhattak.

Fülep Katalin, számbavéve a RUD 16. századi másolatainak ismert későbbi tulajdonosait, megpróbál visszakövetkeztetni az elődökre, akik a budai udvarba bejáratosak voltak, és akikről elgondolható, hogy másolásig menő érdeklődést mutattak egy történeti mű iránt. Bennük véli fölfedezni az első másolatok képzettetőit. Végül is oda jut, hogy ezek a kópiák 1513/14 előtt keletkeztek.³¹ Hogy a személyeket illetően jó helyen tapogatózók-e, azt nem tudom (Frangepán Gergelyt közéjük sorolnám), de a határpont nem látszik rossznak, hiszen tudjuk, hogy Cuspinianus 1513-ban még beszél a műről, később nem, Oláh, aki ez idő tájt (1512) került a királyi udvarba, akkor még olvasta, később nem említi, Tubero, aki 1503-ban járt minálunk, akkor még kézbe vette, de erre 1522-ben már nem emlékszük. Tehát valamikor a tízes évek közepe táján gyökeres fordulatnak kellett bekövetkeznie Bonfini fortunájában.

Azt csak föltételezem, hogy a mű közreadására irányuló buzgalom a politikai és más viszonyok ingása szerint korábban sem volt mindvégig egyenletes, azt azonban szinte bizonyosnak látom, hogy Bonfini *Magyar történetére* csak-

²⁷ Legalábbis erre szokás következtetni LOBKOWITZ szavaiból, aki azt reméli, hogy a királyné halála után hozzájuthat a görög PLUTARKHOSHOZ (*Epistolae*, i. m. 110.6). Ha azonban az OSzK Clmae 87. számú LIVIUSA a királyi gyűjteményből való, a „dono accipi Bude 1504 B.” bejegyzés nem erről vall.

²⁸ Krakko, Biblioteka Czartoryskich, Cod. 1415.

²⁹ *Bonfini-krit. kiad.* IV/2. 17.

³⁰ Antonio de Bonfinis „*Rerum Hungaricarum decades*” c. művének kézirata a krakkói Czartoryski-könyvtárban. *Magyarország és Lengyelország*. Szerk. HUSZÁR Károly. Bp.–Warszawa, 1936. 49.

³¹ I. m. 348.

úgy, mint a Jagelló–Habsburg rivalizálásra a bécsi találkozó borított fátylat. 1515 júliusában Zsigmond lengyel, Ulászló magyar király és Miksa császár szoros szövetségre lépett egymással, mely aktus nemcsak a magyar történelemre, hanem a *Magyar történetre* is meghatározó hatást gyakorolt. Legyen szabad magamtól idéznem egy pár sort: Ezen a bécsi találkozón Zsigmond lemondott magyarországi törekvéseiről, és a terepet mindenestől átengedte a Habsburgoknak. Jagelló Anna hercegnőt 1515. július 22-én a Szent István-templomban maga az ötvenhét éves császár vezette az oltár elé valamelyik később kijelölendő unokája nevében, vállalva a férj szerepét is, ha a fiatalok között mégsem jönne létre a frigy. A 9 éves Jagelló Lajos a 10 éves Habsburg Máriát kapta feleségül. A magyar királyfit a császár fiává fogadta, megtette birodalmi helytartóvá és örökösévé. Megállapodtak abban, hogy Ulászló halála esetén a fiú gyámságát Miksa és Zsigmond viseli. A lengyel azonban soha többé nem avatkozott bele országunk ügyeibe; akár tanácsért, akár segítségért fordultak is hozzá, a folyamódókat a császárhoz utasította. A magyar országgyűlésre induló követei azt a mandátumot kapták, hogy semmit se tegyenek a császár akara- ta ellen. Eddig az idézet.³² Ha ennek a nagy barátságoknak voltak is ellenzői az országban, akkora otrombaságot nem követhettek el, hogy Bonfini munkáját előhozzák a királyi könyvtárból. Még jó, ha valamelyik pulton nyugton heverni hagyták. Ekkor keletkezett a kézirat körül az a politikai légkör és benne az a homály, amelyet Brennerék utóbb érzékeltek.

II.

A szerzői autográf fogalmazvány, valamint a királyi könyvtár számára készített pergamen tisztázat keletkezésének idejére és körülményeire nézve a szakirodalomban több, nagyjában egybevágó föltételezés született, amely azonban csak évtizednyi vagy felényivel szűkebb határok kitűzéséig jutott el, mert pontosabb körülhatárolást a rendelkezésre álló külső adatok nem tesznek lehetővé. A kutatók terminus post quem-nek tekintik a műben még tárgyalt 1495-ös esztendő, terminus ante quem-nek a szerző 1503-ban bekövetkezett halálát. Ezen belül adódik még az 1499. év, amelyben a művet a budai könyvtárból kölcsönkérték. További, figyelembe vett, de a fentebbiek közé nem pontosan beilleszthető tény, hogy a király 1492-ben a szerzőt nemességgel, címerrel, koszorús költő címmel jutalmazta, a másoló pedig ismeretlen időpontban szintén nemességet és címet kapott. 1494/95-ből a fogalmazásról és a másolásról van hírünk. A mű genezisének a forráselemzés segítségével történő rekonstrukciója pontosabb és részletesebb következtetések levonását engedi meg, mint a kívülről származó szórványos és véletlen adatok idézett csoportja. Némi boron-

³² *A Jagelló-kor*. Bp. 1981. 154.

gással látom, hogy azok a megállapítások, amelyekhez e rekonstrukció végén több mint húsz évvel ezelőtt eljutottam, még nem mentek át a szakmai köztudatba.³³ Ezért kénytelen vagyok röviden felidézni azokat — ma már kissé módosítva akkori eredményeimet —, hogy a továbbhaladáshoz biztosabb kiindulópontot mutathassak. Ugyanis a Bonfini művének keletkezéstörténete az egykorú kéziratokról a fentebb bemutatottnál tisztább, bár valamivel komplikáltabb kép felvázolását engedi meg.

Először is le kell szögezmem, hogy a *Magyar történet*ben említett utolsó datálható esemény nem 1495-ben, hanem 1496 júliusában játszódott le, sőt megvalósult tényként olvasunk benne a júliusban feloszlott diétának egy olyan határozatáról is, amelynek végrehajtására csak októberben került sor. Tudnunk kell továbbá, hogy Bonfini az eseményeket nem azokkal egyidejűleg, hanem hatáskukra, következményeikre is figyelve utólag jegyezte le, és ez az eljárás mód a legutolsó hónapoknál is kimutatható. Például az V:3. könyvben az 1493-as év ügyeinek elbeszélése során 1495-ös adatot is említ; Orso Orsini 1494. évi magyarországi ténykedésének ismertetése közben megemlíti egy évvel később bekövetkezett halálát is, stb. Vannak helyek, ahol 3 éves késedelmet tapasztalunk. A legutolsó bekezdést tehát, amely két, háromhavi időközzel lejátszódott mozzanatot egymást követő két mondatban örökít meg, hónapokkal július után vetette papírra, 1496 végén vagy 1497 elején, de nem később. Ugyanis ugyanitt említi, hogy a szóban forgó országgyűlésre Csehországból követelek érkeztek, akik a királyt Prágába invitálták, arra azonban nem céloz, hogy Ulászló eleget is tett a meghívásnak, és 1497 februárjának a közepén tényleg elindult hazájába. Bonfini tehát a tizedek írását nem sokkal 1497 február közepe előtt hagyta abba. Hogy miért, azt maga árulja el az V. tized töredékesen fennmaradt ajánlásában, a *Magyar történet* utoljára leírt két mondatában: „Megütött a guta — mondja —, sajnálatomra kénytelen vagyok letenni a tollat.” A tragédia ezek szerint 1496/97 fordulója körül érte. Igaz, hogy állapota hamarosan jobbra fordult. Tudjuk, hogy 1497 vége felé vissza akart utazni a szülőföldre, amire azonban nem került sor. Azt is tudjuk, hogy barátja, Sabellico 1498 tavaszán egy közös ismerősük révén kéréssel fordult hozzá, tehát úgy tudta, hogy cselekvőképes. A munkát azonban nem vette fel újra. Még egy nekirugaszkodás után is itt maradt, és Budán halt meg 1502 tavaszán. Úgy látszik, az udvarban eddig még vártak valamit tőle, mert utódlásáról csak ezután kezdtek gondolkodni.

Másodszor azt kell leszögezmem, hogy autográf fogalmazvány nem egy volt, hanem több. Persze autográf alatt nem kell föltétlenül és minden betűjében a szerző saját keze írását értenünk, hiszen diktálhatott is, és a több sem jelent föltétlenül fizikailag önálló testeket, csak egy első meg egy attól sokban különböző második, harmadik, és a hol egy-egy nekifutással következetesen végigve-

³³ *Bonfini Magyar történetének forrásai és keletkezése*. Bp. 1973., főleg az időrendi áttekintést tartalmazó 198–202. lap. A forráshivatkozás nélkül idézett adatokat ebből veszem át.

zetett, hol esetenként és apránként beszürkált korrekciókkal kialakult sokadik, egyszer csak a fátum rendelkezése megmásíthatatlanná vált utolsó változatot, rengeteg törléssel, sorközi és marginális betoldásokkal, módosításokkal, át- és beragasztott lapokkal, levelekkel. Számításom szerint Bonfini 1488 nyarán kezdett hozzá a munkához, és azt — mint az imént mondtam — nyolc és fél év múlva fejezte be. Közben Mátyás meghalt, birodalma széthullott, a Corvinus-dinasztia köddé vált, a Jagellók hatalma fél Európára kiterjedt, közben a király elismerte a Habsburgok jogát a trónra, Beatrix tervei dugába dőltek, Antonio Bonfini pedig, az olasz humanista, magyar nemességet szerzett. Bőven volt tehát ok a kisebb-nagyobb módosításokra. Azt hiszem, az egyes szövegrétegek időrendi szétválogatása akkor sem lenne könnyű feladat, ha az autográf fogalmazvány előkerülne.

Nagy vonalakban annyi látható, hogy Mátyás halála napján (1490. április 6.) készen állt az első 16 könyv, de még nem ért el a III. decas 9. könyvéig. Mert a II. decas 6. könyvében használ utoljára olyan forrásokat, amelyek nagy valószínűséggel Ausztriában kerültek a kezébe (Cosmas Pragensis, Aeneas Sylvius *Blondus-kivonata*, német évkönyvek). Viszont a III:9. könyvtől a IV:8. könyvig terjedő részben az időben előre mutató közlések és célzások az 1492-es helyzetre utalnak (Corvin János bukása, Beatrix házassági terveinek megghiúsulása, Szokoli János csanádi püspöksége). A III:9. könyvet és a következőket (de talán a megelőző tízet is) már Ulászló megbízásából írta, és 1492-re jutott el Mátyás haláláig. (Föltételezem, hogy ebben a változatban az utolsó, a IV:8. könyv nem a mai formájában végződött, hanem célzott II. Ulászló trónra kerülésére, és tartalmazott néhány mozzanatot a mai 9–10. könyvből.) Ezzel a szerző eleget tett eredeti, Mátyástól kapott, majd II. Ulászló által azonnal megújított megbízásának. A 38 könyv után befejezésül megírta az Ulászlónak szóló ajánlást, megköszönve, hogy Mátyás után ő finanszírozta a vállalkozást. Ez az előszó ma is olvasható a mű élén; az ebben érintett, kronológiailag értékelhető tények szintén az 1492-es állapotokat tükrözik. Munkájáért a király 1492. október 10-én fiaival együtt magyar nemességgel adományozta meg. A folytatás ekkor talán nem is került szóba, mert Bonfini még azon az őszön elutazott Itáliába, és ott is maradt egy jó darabig. 1493 augusztus – szeptemberében még Ferrarában van. Magyarországon legközelebb 1494 áprilisában találkoztunk vele.³⁴ Ekkor fizetést utalnak ki számára a kincstárból, ami arra mutat, hogy hivatalát fölvette, és hozzálátott az új éra krónikájához. Ulászló talán úgy gondolta, hogy miután kapcsolata Miksával is, János Alberttel is rendeződött, békésebb vizekre evezhet, és itt az ideje, hogy fölvetesse az udvari történetírás elejtett fonalát. Bonfini ekkor írta meg a IV. tized 9. könyvét, amelynek forrása (egy Udis álnévű szerző fogalmazványa) 1493-ban kelt. A munka új fázisá-

³⁴ MERCATI: *i. m.* 6–8. Útközben megbetegedett, és Krajnában hosszabban kellett időznie. Valamikor a tél folyamán érkezhett Budára.

ban sor került a már kész darabok átdolgozására, ami egyrészt az időközben bekövetkezett változások visszamenőleges regisztrálását, illetve érvényesítését jelentette, másrészt olyan források bedolgozását, amelyek a múltkor még nem álltak a rendelkezésére. Ettől kezdve többé-kevésbé folyamatosan dolgozott, de — mint mondtam — nem az eseményekkel egyidejűleg, hanem jókora, olykor több éves rá tartással. Azonban a nagyarányú átdolgozás nyoma csak az I. decas 2. könyvének 193. mondatáig látszik, a továbbiakban csak a legszükségesebb módosításokat hajtja végre, jelentékenyebb mértékben az I. rész 10. könyvén. Valószínű, hogy miután a IV. decas elkészült, megkezdődött a mű lemásolása, azt kivették a szerző kezéből, akinek többé nem volt lehetősége a változtatásra. Erre még visszatérek.

1494/95-ből vannak adataink arra, hogy a kincstár pénzt folyósít másolásra, illetve pergamenvásárlásra (1494. április 9-től 1495. augusztus 18-ig³⁵). Gondolom, hogy az udvar erre a drága mulatságra nem az előző, hanem a jelenlegi rezsim kedvéért szánta el magát, a másolás tehát akkor kezdődött, amikor Bonfini — immár mint II. Ulászló udvari historikusa — újra munkába állt. Fülep Katalin nemrégiben körültekintően bizonyította be, hogy a műnek — éppen a költségek miatt — pergamenre írva csak egy példánya volt, a királyi könyvtárré, az, amelynek a töredékei előkerültek.³⁶ Azonban nem készült az öt tizednek megfelelő öt kötet, ahogy Jakubovich kiszámítja, és ahogy a kritikai kiadás bevezetője is véli, csak 4 tizedet foglaltak 4 kötetbe. Véglegesen csak a kidolgozott tizedeket tisztázhatták le, az ötödiket aligha, hiszen azt folyton ki kellett volna egészíteni, valahányszor a szerző beállított egy-egy újabb faszcikulussal. Jakubovich ugyan azt mondja, hogy az V. tized a maga vékony mivoltában elért a IV. mellett, csak hogy a IV. leírásakor még nem tudhatták, hogy milyen terjedelmű lesz a következő. Az udvari historiográfia gyakorlata szerint a megbízást adó uralkodó jóval nagyobb terjedelmet kap, mint elődei. Bonfini is kért 10 könyvet szánt Mátyás három évtizedére, hetet Ulászló hat esztendejére, míg a megelőző fél évezred összesen 28 könyvet kapott. Az 1490-es évek első felében tehát joggal számítottak arra, hogy Ulászló fényes tettei legalábbis egy teljes kötetet fognak kiérdemelni. Pár sorral alább látni is fogjuk, hogy a IV. kötetben nem volt benne az V. decas.

Az ismert szerkezetek az I–IV. + V. kombinációt mutatják. Hét olyan példány van, amelyről több-kevesebb bizonyossággal szólhatunk. A királyi bibliotéka pergamenkódexének az I. és IV. tizedet tartalmazó két kötete 1674-ben megvolt Esztergomban;³⁷ ebből a két kötetből kerültek elő a töredékek. Az

³⁵ Chr. v. ENGEL: *Geschichte des ungarischen Reichs und seiner Nebenländer*. Theil I. Halle, 1797. 84, 91, 122, 169.

³⁶ *I. m.* 343.

³⁷ FÓGEL József a 30. sz. jegyzetben idézett beszámolójának egyik lábjegyzetében IVÁNYI Bélára hivatkozva utal az esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár HUNGER Henrik János által 1674-ben összeállított katalógusára (Mss 290–291), amelynek mind szakrendi (helyrajzi), mind betűrendes kötetében

I—III. decas egy példánya megvolt Istvánfi Pálnál 1543-ban, egy másik példány az 1500-as évek elejéről ma is megvan Krakkóban. Az I. decas előtt mindkétben benne van (volt) a II. Ulászlóhoz címzett ajánlás, következésképp mindkettő olyan mintát követett, amelyben benne volt a IV. decas 8. könyve is. Egy IV. tized Révay Ferencé volt 1550-ben. A IV. tized 1—6. könyve Csáky Mihály tulajdonában volt 1565-ben. Az V. tized egy példánya a saját előszavával („*liminaris epistola*” — mint Verancsics nevezi) 1549-ben Krakkóban volt a később neves humanista, Andrzej Trzeciecki (1530—1584) birtokában. (A híradás szerint 1-2 levél hiányzott a végéről, és az 5. könyv 90—94. mondatával fejeződött be.) Az V. tizedből komplett szövege volt 1561-ben Forgách Ferencnek, előszóval vagy anélkül. (A kritikai kiadás fölteszi, hogy az előszó benne volt, de a közreadó Zsámboki kihagyta, hogy a mű értékét a szerző kedvezőtlen egészségi állapotára való utalás ne csökkentse.) Úgy számolom tehát, hogy az alappéldány az I—IV. tizedet tartalmazta, amelyről az idők folyamán — nyilván a Mátyást illető érdeklődésnek köszönhetően — a IV. levált és önálló útra indult. Cuspinianustól ugyan tudjuk, hogy a budai könyvtárban mind az öt tized ott volt, de azt nem, hogy milyen egységekben. Ha a IV. kötetben az V. tized 1513-ban benne van, akkor benne lett volna 1674-ben is, amikor a Hunger-féle esztergomi leltárkönyvek készültek, a Révay-féle példány másolója pedig, aki a IV. tized Ulászló idejéről szóló 9—10. könyvét átvette, folytatólag átvette volna az ugyanezt tárgyaló következőt is, ha folytatólag ott találja. Az V. tized tehát kezdettől fogva külön életet élt.

Kronológiai táblázatunkba pontosan beleillik az a föltételezés, hogy Bonfini a IV. decast 1494-ben fejezte be, és egyúttal a másolás is megkezdődött. Ennek utolsó könyve az 1490-es esztendő eseményeit tárgyalja; az írás idejére nézve nem tartalmaz fogódzót, mivel azonban a fentebb említett Udis 1493-as szerkesztménye mind a IV:9., mind az V:1. könyvben felbukkan, ez a közbülső tizedik sem íródhatott 1493 előtt. Sokkal később sem, elvégre ha a historikus újra elvállalta az állást, egy-két hónap alatt csak el kellett jutnia valameddig, legalább az új kenyéradó megkoronázásáig, amivel a IV. tized befejeződik.

A másoló János — mint említettem — jutalomképpen a családjával együtt nemességet és címet kapott. Az erről szóló oklevél ránk maradt kivonatain nincsen dátum. A szövegből egyértelműen kiderül, hogy a munkát már bevégezte, a kéziratot leírta és átadta a királynak („*rescriptsit*”, „*eius fideles elegantisque labores, . . . quos non tam alieno quam nostro testimonio sat hactenus exploratos habuimus*” — mondja Ulászló).³⁸ A jutalmazásra tehát a IV. kötet lemásolása után került sor. Mert az V. decas tisztázását csak akkor nyújthatta

felbukkan „Antonius Bonfinius de rebus Hungariae in membrana manuscriptus Decas 1. — Decas 2. et 3. deest — Decas 4. f”. (Akkori jelzete 5-15 és 5-16 volt. FÖGEL némileg rossz olvasatú közlését CZÉKLI Béla volt szíves ellenőrizni számomra.)

³⁸ MKsz 1891. 265.

volna át, amikor a szerző végleg felhagyott az írással, vagyis amikor az már munkaképtelenné vált. Márpedig minden jel arra mutat, hogy Bonfini ekkor még alkotó kedvében volt, mert az adományozó oklevelet ő fogalmazta. Ekkor még nem tudhatták, hogy az V. decas majd felében marad. Décsényi Gyula kimutatta, hogy a címer heraldikai sajátosságai a hazai gyakorlattól teljesen idegenek, ami már Schönherr Gyulának is szemet szúrt, és ennek alapján nem tartotta valószínűtlennak Bonfini szerzőségét.³⁹ Gondolatát Tóth László is akceptálta.⁴⁰ Ennél biztosabb eligazítással szolgál a címerbe foglalt „devise”, amelyben a „Soli Deo” ige olvasható. Mivel a jelmondat általában az adományosra szokott utalni, Kardos Tibor ezzel erősítve látta azt a feltevést, hogy János scriptor egyházi személy volt.⁴¹ Ezzel szemben Hoffmann Edit arra mutatott rá, hogy ez a jelmondat nem valamely másolóműhely, hanem csak is Bonfini sajátja, nála fordul elő következetesen, másolótól függetlenül, így a velencei *Averulinus*-ban, a salzburgi *Herodianus*-ban, a bécsi *Philostratus*-ban, és hozzátehetem: a *Symposion*-ban, a szentpétervári *Averulinus*-ban, de még az elveszett *Hermogenes*-ben is.⁴²

Az oklevél szövege csak kivonatos másolatban maradt ránk, több példányban és itt-ott eltérő, de azért összehangzó olvasatban. A közös formai jegyek egyértelműen mutatják, hogy az ősforrás maga is kivonat volt, mégpedig egy valamikori formuláskönyvben. Ezért valamennyiből hiányoznak a bevezető és befejező formulák, a dátum, a személyneveket mindegyik betűjellel („T”) helyettesíti. Abban is megegyeznek, hogy a szöveg szerzőjének Bonfinit mondják: „Arma per Antonium Bonfinium scriptorem Decadum rerum Hung. composita”, „Arma quedam per Antonium Bonfinis facta”.⁴³ Eszerint tehát az ősforrásul szolgáló hajdani formuláskönyvben Bonfini az oklevélszöveg szerzőjeként szerepelt, ezt pedig annak összeállítója csak az eredeti példányon vagy annak teljes szövegű másolatán láthatta. Ezeket az érveket összességükben elég erőseknek látom ahhoz, hogy Bonfini a másoló számára kiállított diploma szerzőjének tekintsem. Tehát ez az oklevél 1495. augusztus 18. (a másolásról tudósító utolsó híradás) után és 1497 eleje (Bonfini megrokkánása) előtt keletkezett, alkalmasint 1496-ban, az után, hogy a RUD első négy tizedének pergamenre

³⁹ Turul 1891. 62. és MKsz 1891. 267.

⁴⁰ *I. m.* 12–13.

⁴¹ *Bonfini, Mátyás király történetrója*; kiadva BONFINI: *Mátyás király*. Bp. 1959. 39. KARDOS itt sok évvel korábbi gondolatait ismétli.

⁴² *Régi magyar bibliofilek*. Bp. 1929. 208. Erre még visszatérek.

⁴³ A változatokat lásd DÉCSÉNYI: *i. m.* és UÓ: *II. Ulászló korabeli címerlevelek* = Turul 1891. 62–63; TÓTH László: *i. m.* és vö. FÜLEP Katalin: *i. m.* 344. Úgy látszik, nem minden olvasó értette meg, hogy BONFINI milyen szerepet játszott ez irat körül, mert a kéziratos Pray-gyűjteménynek eredetileg a fentiekkel egyező szövegét — „Arma per Antonium Bonfinium scriptorem Docadum [!] rerum Hungaricarum composita” — valaki átírta a vélelmezett helyes értelem szerint: „Arma pro Antonii Bonfinii scriptore Decadum rerum Hungaricarum composita”. Egyetemi Könyvtár, Coll. Pray XVI. 264.

írt tisztázataát a királyi könyvtárban elhelyezték. Az ötödik ekkor még a szerző kezében volt. Hogy később még egyszer nekiveselkedtek a maradék letisztázásának, az meglehet, de ennek nyoma nincsen. Cuspinianusnak az V. tizedről szóló 1513-as tudósítása mögött a szerzői fogalmazvány rejtőzhet. Az V. tized szerzői kéziratát akár tisztázatnak is tekinthették. Ebben az előzőekhez képest kevés lehetett a betoldás, a javítás, azt pedig, hogy Bonfini szépírás tekintetében így-úgy, de megfelelt a scriptorokkal szemben támasztott követelményeknek, mindjárt meglátjuk.

III.

Amikor Bonfini 1486 októberében Retzben megjelent Mátyás színe előtt, korábban írt művei közül hatot átnyújtott a királyi család tagjainak:

„Tria regi dicaverat Hermogenem et Herodianum, quos e Greco in Latinum ipse traduxerat, atque brevem de Corvine domus origine libellum. Regine duo alterum de virginitate et pudicitia coniugali, de historia Asculana alterum. Unum autem epigrammaton libellum Ioanni Corvino inscripserat”.⁴⁴

A *Hermogenes* nyomtatott kiadásaiból⁴⁵ tudjuk, hogy csatlakozott hozzá Aphthonios *Praeexercitamenta* című műve is. Aztán Mátyás rendelkezésére elkészítette a Philostratos-, majd az Averulinus-fordítást és végül a *Magyar történetet*. Mindösszesen tehát kilenc művel gyarapította a Corvina állományát. Közülük mindenestől elveszett az ascoli történet, a Corvinus-ház genealógiáját ismertető *Libellus* és az epigrammáskötet.

Szövegében ismert a RUD, a *Symposion*, a *Philostratus*, az *Averulinus*, a *Herodianus*, a *Hermogenes*–*Aphthonius*. Ez hat mű. Egykorú kéziratban ma is tanulmányozható a RUD némi maradványa,⁴⁶ a *Symposion* egy teljes példánya és egy kétlevélnyi töredéke (ugyanezen kötet végéhez kötve),⁴⁷ a *Hermogenes*-ből egy levél (a *Symposion*-kódex elejére kötve), a *Philostratus*,⁴⁸ az *Averu-*

⁴⁴ RUD IV. 7. 179–180.

⁴⁵ Lyon, 1538., Velence, 1539.

⁴⁶ OSzK Clmae 434.

⁴⁷ OSzK Clmae 421. A végére fordított sorrendben kötött két levél a BSMRAe kiadása szerinti 3.978–985. és 964–978. mondatokat tartalmazza. A *Symposiont* először Johann LÖWENKLAU adta ki „ex bibliotheca Joan. Sambuci” (Bázel, 1572, RMK III. 616. IA 121.929) két változatban (VD XVI. B 6599 és 6600), másodjára Frankfurtban jelent meg 1621-ben (RMK III. 1327) valószínűleg Georg Rem gondozásában.

⁴⁸ OSzK Clmae 417.

linus korvin-kódexe⁴⁹ és egy másik 15. századi példánya,⁵⁰ a *Herodianus*.⁵¹ Ez nyolc kézirat.

Ami e kéziratok genezisét és egymással való kapcsolatát illeti, jól megkülönböztethető az itáliai és a magyarországi keletkezésű munkák csoportja. A magyarországiak keletkezéstörténete eléggé világos, ha nem is problémátlan.

A *Philostratus* fogalmazványa 1487 elején készült Ebenfurthban, ajánlása, mely a bécsújhelyi bevonulásról is megemlékezik, ez év augusztus 14. után. Díszítése Boccardino Vecchio munkája, meglehet tehát, hogy a szöveget is egy firenzei scriptor írta le, 1488/90 körül, mert a kötéstáblán már Ulászló címere van.

Az *Averulinus-fordítás* 1487 nyarán készült. A korvin-kódex díszítése budai, nyilvánvalóan a scriptor is. Legkésőbb 1488-ra készen kellett lennie. A szentpétervári példány csak a korvin-kódexről vett másolat lehet, azonban nem biztos, hogy Budán készült, mert az első példány már 1492-ben Velencében volt, így ott is másolhatták. Az mindenestre biztos, hogy a három kódexet három kéz írta, és Bonfini más műveiben egyiknek sincs nyoma.

A RUD, illetve a korvin-kódex keletkezését nyomon követtük. Másolójának személyére vonatkozóan vannak adataink, azonban fájdalmasan hiányosak. Az említett kincstári elszámolásban annyit látunk, hogy Bonfini embere volt („scriptori Antonii Bonfyn”, „Scriptori Cronice Hungarorum, famulo videlicet Anthonii Bonfyn”).⁵² A nemesi levélből megtudjuk, hogy keresztnéve János, királyi famíliáris, és rokonsága is van, mégpedig apja, több fivére, továbbá vannak vagy lehetnek örökösök és leszármazottak. Úgy látszik, saját gyermeke nincs, mert azt az oklevél bizonyára külön említené, mint ahogy említi Bonfini esetében is. A formuláskönyv szövegközlési módszere arra mutat, hogy nem pusztán Jánosnak hívták, hanem másik neve is volt, mert ahogy a szerzőt „Anthonius T”, úgy a scriptort „Johannes T” formában írja, míg az apja csak egy T betűt kap („T pater suus”).⁵³ A „famulus” nem látszik főbb állású személy-

⁴⁹ Velence, Biblioteca Nazionale di San Marco, MS 2796.

⁵⁰ Szentpétervár, Akadémiai Könyvtár, Cod. N. F. 114. Vannak 16. századi másolatai is, jócskán, ezeknek azonban nem néztem utánuk, így lehet, hogy a különböző hírek ugyanarról a darabról szólnak. A Vatikáni Könyvtárban van Cod. Lat. 4966 és Cod. Ottob. I. 1548, egy másolat az 1605–1621-es évekből Giovanni Angelo ALTEMPS könyvtárában volt, egy pedig 1753-ban a Libreria Peireschiana állományában (Gianmaria MAZZUCHELLI: *Gli scrittori d'Italia*. Vol. I, parte 2. Brescia, 1753. 1151; M. A. GUKOVSKIJ: *Iz istorii russkogo i zapadnoevropeiskogo iskusstva*. Moszkva, 1960. 243–252). Nyomtatásban megjelent: *Vitae virorum illustrium* autoribus Aemilio Probo, . . . Fl. Philostrato *De heroibus Troianis* Stephano Nigro ac *De vitis Sophistarum* Antonio BONFINIO interpretibus. Bázél, 1563. 622–676.

⁵¹ Salzburg, Egyetemi Könyvtár, Cod. Lat. M. II. 135. Nem szólok az Itáliában keletkezett nem magyar vonatkozású műveiről és kéziratairól, sem azokról a Magyarországon született kisebbekről, amelyek csak hallomásból ismertek, mint a Kázmér lengyel király fölött 1492-ben Budán tartott halotti oráció.

⁵² ENGEL: *i. m.* 91, 94.

⁵³ „Nam cum summa Johannis T. scriptoris et familiaris nostri fides et assiduitas, qui historiam Hungaricam ab Anthonio T. editam fideliter rescripsit. . . non modo T, sed eius gratia T. patrem suum cete-

nek, ámbár itt csak arról vall, hogy Bonfini háza népéhez tartozik; az idézett kincstári följegyzés is az ő írónak mondja. Hogy Bonfini szolgálatában állt, arra maga a nemesítő levél is elég világosan céloz: Ulászló azért adja Jánosnak és családtagjainak a kitüntetést, hogy a megadományozottak „de nostris et externis viris, qui in nostro servitio versati sunt, eque bene mereri videantur”. A király körül sürgölődő külhoniak külön fölemlegetésének csak konkrét esetben van értelme; Ulászló ezzel arra céloz, hogy János az ő külföldi szolgája, Bonfini előtt szerzett érdemeket. Ez egyrészt újabb jelzése annak, hogy a szöveget Bonfini fogalmazta (és közben magára is gondolt), másrészt azt mutatja, hogy Jánost a király is a szerző emberének tekintette. Majdnem biztosra veszem, hogy olasz volt, és az ismeretség még otthonról származott. Írását Bonfini más műveiben nem látjuk viszont.

Az itáliai születésű művek, illetve ezek kéziratai között a kapcsolat meglehetősen zavarosnak látszik. Úgy fest a dolog, mintha Bonfini egész életművét a magyar uralkodócsalád kedvéért alkotta volna meg, írásait mintha már akkor Mátyásnak és hitvesének dedikálta volna, amikor még eszébe sem jutott, hogy Magyarországra kiránduljon. Nemcsak az ajánlásokról van szó, hiszen ezeket az indulás előtti pillanatban is a kész kötetek elé biggyeszthette, hanem a *Symposion*nak arról a tudósításáról is, mely szerint a *Herodianust* is, a *Hermogenest* is Mátyásnak és családjának szánta, mégpedig már jó régen, már azt megelőzően, hogy az a bizonyos asztali beszélgetés lezajlott volna. A vita közben ugyanis hivatkoznak Héródianosra, „quem Antonius Asculanus e Graeco in Latinum traduxit nostroque regi dicavit”,⁵⁴ valamivel alább pedig ugyanezt olvassuk Hermogénéről:

„ex Hermogenis Graeci rhetoris iam verbis intelligi potest, quem nuperrime Antonius Bonfinis civis Asculanus atque regi et regine deditissimus transtulit in Latinum regisque numinibus dicavit”.⁵⁵

Magától értetődik persze, hogy ezek a fordítások nem a magyar uralkodócsalád kedvéért készültek. Alkalmassint nem is volt címzettjük, mert mindkettő Bonfini tanári munkásságának képezte a részét. Hermogénés a retorikaoktatás nagyra becsült kézikönyvét írta meg, Aphthonios ehhez fűzött, példákkal illusztrált szónoki gyakorlatgyűjteménye a 17. századig tankönyvként volt forgalomban; Héródianost is elsősorban rétoriként tartották számon. Bonfini tehát ezeket minden valószínűség szerint magánhasználatra szánta. A *Symposion* mégis úgy beszél róluk, mintha azokat a magyar királyi párnak dedikálta volna. A valóság felderítéséhez először is a *Symposion* és a másik két mű időrendjét kell tisztáznunk.

rosque fratres eius et heredes omnes cum universa posteritate” stb. MKsz 1891. 265–266. Az „Anthonius T.”-t némelyik átvevő azonosítani tudta Antonius Bonfiniusszal, Jánost azonban senkivel sem sikerült.

⁵⁴ 2.512.

⁵⁵ 2.600.

A négy itáliai kódex, illetve töredék lapjain egy kéz feltűnően sok nyomot hagyott. Ez a kéz írta a *Herodianus* piros tintás margináliáit, javításait, fejezetcímeit, belső ajánlásait. Ez a kéz írta a *Symposion*-kódex teljes szövegét, a piros tintás ajánlásokkal, címekkel, a rengeteg (kb. 1600) margináliával. Ez a kéz írta — a kódexhez képest rendtelenebbül — a *Symposion* kétlevélnyi töredékét is. És ugyanez a kéz jegyezte be Bonfini egyik epigrammáját 1487-es bécsújhelyi dátummal egy, a szakirodalomban nem emlegetett kódex előzőlapjára.⁵⁶ Azt hiszem, ennyi elég annak a határozott leszögezéséhez, hogy ez nem lehet más, mint Bonfini tulajdon keze. A *Symposion* budapesti kódexét tehát maga a szerző írta.⁵⁷ Az 5v tetejére valaki rá is jegyezte: „Manus Bonfinis nostri propria avunculi”.⁵⁸ Ezzel a megjegyzéssel a kutatás eddig nem tudott mit kezdeni, valamiféle falzifikációnak tartotta, mert a szöveg meglehetősen hibás volta nem engedi meg azt a föltételezést, hogy azt maga a szerző írta volna le.⁵⁹ Márpedig hiba ide, hiba oda, az unokaöcs igazat mond.

Az irodalom a *Symposion* keletkezését 1479 és 1486 közé teszi, leginkább 1484-re, anélkül azonban, hogy számait bármivel is alátámasztaná. Voltaképpen csak a terminus ante quem adott, 1486 ősze, amikor a szerző útnak eredt, és hozta magával a kész könyvet. A műben meglehetősen kis számú kronológiai értékkel adalék akad, és ezek esetében is megkülönböztetendőnek látszik a beszélgetés és az írás idejére utaló. A terminus post quem a lakoma időpontja lenne, ha volna ilyen. Azonban nincs, mert fiktív beszélgetésről van szó: „regale symposion de virginitate et pudicitia coniugali comentatus sum”.⁶⁰ Főlösképpen tehát három olyan napot keresni, amelyen a szereplők összetalálkozhattak. Eszerint a beszélgetés és a fogalmazás ideje gyakorlatilag egybeesik. Maga a szerző annyit árul el, hogy nyolc hónapig dolgozott a művön,⁶¹ a kó-

⁵⁶ OSzK Clmae 444.

⁵⁷ Hitem szerint a díszes címlapot is maga a szerző festette. Keletkezési helyét és stílusát a művészet-történet szokott körében nem sikerült azonosítani, tehát azon kívül kell keresni. A szakirodalom mind a festményt, mind a kötet egészét szokatlanul kezdetlegesnek minősíti, úgyanyira, „hogy talán csak az eredetiről készült másolat” (CSAPODI Csaba — CSAPODINÉ GÁRDONYI Klára: *Bibliotheca Corviniana*. 3. kiad. Bp. 1981. 44). — Itt jegyzem meg, hogy minden ellenkező állítással szemben a szerző a saját nevét a saját kezével következetesen az „Antonius Bonfinis” formában írja, és így a közvetlen másolatok is. Tehát nem „Bonfinius”, sem nem „de Bonfinis” és nem is „Bonfinus”. Az egykorú magyar adatok elég következetesen a „Bonfin” („Bonfyn”) alakot mutatják.

⁵⁸ Apró szerint ennek 1501 előtt kellett odakerülnie, mert a királyné ekkor elhagyta az országot, és a könyvet magával vitte Nápolyba, ahol 1562-ben Zsámboki megtalálta, megvásárolta és később kiadatta. A bejegyző Antal kisebbik öccsének, az 1441 és 1515 között élt Máténak a fia lehetett (I. TÓTH: *i. m.* 7.). Ebből az következnék, hogy Bonfini családjának meglehetősen széles köre tanyázott Magyarországon. Azonban az „avunculi” szót valaki később toldotta oda, a szöveg tehát eredetileg nem vallott családtagra.

⁵⁹ „a szövegben értelemzavaró íráshibák vannak, amik a szerző saját kezű írásában nem lehetségesek” (CSAPODI Cs. — CSAPODINÉ GÁRDONYI K.: *Bibliotheca Corviniana*. id. kiad. 44.)

⁶⁰ Praef. 51.

⁶¹ Praef. 61.

dex faszcikulusainak felépítéséből pedig bizonyossággal megállapítható, hogy az előszó később került a kötet élére,⁶² ami egyébként is valószínű. Ez az oka annak, hogy míg a szövegben Bécs ostromáról,⁶³ valamint a bécsiakkal való csatározásokról⁶⁴ esik szó, ami 1485 február – május hónapokra vall, addig az előszóban a város elfoglalásáról olvasunk, ez tehát június 1. után készült. A legfrissebb itáliai fejleményekről számot adó áttekintés⁶⁵ az 1458-tól 1484 közepéig terjedő eseménysort ismerteti. Geréb Mátyás dalmáciai diadalát (1483. október) a „tavalyi” évre teszi.⁶⁶ Talán némi pontosítást enged, hogy az 1484. augusztus 12-én elhunyt IV. Sixtust az élők sorában említi,⁶⁷ de gyanús biztonsággal megjósolja, hogy utóda VIII. Ince lesz (augusztus 29-től), akinek a magasztalásával nem is fukarkodik.⁶⁸ Úgy hiszem, ezek a sorok már Ince idejében készültek, az író azonban nem akarta a fikció szerint régebben lefolytatott beszélgetést anakronizmussal terhelni. Alátámasztja ezt a számítást, hogy a Hunyadiak nemzetségét a Corvinusokra vezeti vissza,⁶⁹ következetesen ugyan, de csak futólag, tényként rögzítve e megállapítást, anélkül, hogy történeti indokolással szolgálna, ami pedig a töméntelen történelmi exemplum között elért volna. Ugyanilyen futó célzást tesz erre a *Hermogenes* ajánlása is.⁷⁰ (A *Libellus* tehát ekkor még nem volt meg.) Nemrégiben (szerintem elég meggyőzően) mutattam rá arra, hogy ez semmiképpen sem történhetett 1484 ősze előtt, maga Mátyás november 11-én adta először tanújelét annak, hogy ezt a teóriát elfogadja.⁷¹ A 8 hónapot (talán ezt komolyan vehetjük) visszaszámolva úgy látom, hogy a *Symposion* megfogalmazásának a kezdetét 1484 őszére, a befejezést 1485 tavaszára tehetjük. Az előszó ekkor még nem volt meg.

Amikor elhatározta, hogy útnak indul, 1486-ban, az élére illesztett egy négy és fél levél terjedelmű, Beatrixhoz címzett ajánlást. Ez ajánlás utolsó levelének üresen maradt verzójára rajzolt egy díszesnek szánt, de elég sutóra sikerült keretet, és abba piros tintával, csupa verzállal beleírt egy hosszú ajánló mondatot: „Dive Beatri. . . regine. . . Antonius Bonfinis civis Ascul et Recinen. . . pie dicavit”. A 6. levél üres maradt. Ugyanekkor ugyancsak piros tintával fölírt a mű címét, továbbá a 2. és a 3. könyv elé⁷² és a mű legvégére beszűrt egy-egy

62 APRÓ István a *Symposion* kritikai kiadásának (BSMRAe, 1946) bevezetőjében. IX.

63 1.4.

64 2.593.

65 2.20–50.

66 2.648.

67 2.64.

68 2.86–88.

69 2.150, 237, 3.568, 889, 979.

70 „Messala Corvinus et caeteri maiores tui”, i. m. 10.

71 *A Corvinus-legend. Mátyás király 1458–1490*. Szerk. BARTA Gábor. Bp. 1990. 31–32.

72 48r, 96r.

ajánló mondatot.⁷³ És ekkor került bele a *Herodianusra* meg a *Hermogenesre* való utalás, mégpedig roppant ügyesen. A szóban forgó mondatokat tartalmazó levélpárokot kiemelte a kötetből, és a helyükre újakat illesztett, amelyek a szöveget ezzel a csekély bővítéssel ismételték meg. Az írás, a tinta mindvégig teljesen azonos, az új levelek tökéletesen belesimultak a kódexbe, azonban az érintett levélpárok (80 + 87 és 91 + 92) más minőségű, a többinél tapinthatóan vastagabb pergamenből készültek.

A *Hermogenes*-kódex ugyan nem maradt ránk, első, 1538-as lyoni kiadása azonban minden valószínűség szerint a korvin-kódexről készült, és annak formáját másolja. A címlap hátán csupa verzállal — mint a *Symposion*ban — látható: „Divo Matthiae. . . Antonius Bonfinis civis Asculanus et Recin. . . pie dicavit.” (Ezt a második, az 1539-es velencei kiadás már nem tartalmazza.) Ezután következik a szöveges ajánlás, a *Hermogenes* végén pedig a Bonfinitól megszokott „Finis. Deo laus, honor et gloria”. Az a gyanúm, hogy a korvin-kódex éppen Lyonban semmisült meg a nyomdai munkálatok során. Az az egylevelű töredék, amely a *Symposion* kódexének az elejére van bekötve. Hermogenés művéből a „De formis orationis” című fejezet végét és a „De methodo gravitatis” című fejezet elejét tartalmazza, a lyoni kiadás 307. lapjának 2. sorától a 308. lap 7. soráig. A nyomtatvány egy lapjára tehát mintegy 20%-kal kevesebb szöveg fér, mint a kézirat egy levelére, vagyis a 383 lapos nyomtatványnak egy kb. 300–320 levelet befoglaló kézírású kötet felelhetett meg. A szövegíró kéz azonos a *Herodianuséval*, azonban sietősebb, rengeteg rövidítést alkalmaz, és hiba is akad bőven.⁷⁴ A fejezetcímet⁷⁵ ezúttal is Bonfini írta be a lap közepén üresen hagyott két sorba. A fejezetet kezdő iniciálé helye üres maradt.⁷⁶

Hogy a *Herodianus*nak volt-e valaha ajánlása, az nem tudható, mert a kódex eleje hiányzik. Nem egy levél, mint a szakirodalom mondja,⁷⁷ hanem több, az 1. könyvnek kb. harmadrésze. A példány a „B” jelű faszcikulussal kezdődik, előtte nyilván az „A” jelű volt. A salzburgi kódex füzeteinek a szövegíró kéztől származó jelzése rendszertelen, ráadásul az OSzK birtokában levő mikrofilmen nem is nagyon látszik. Legközelebb a 17r levélen áll egy „D” betű, aztán sokáig semmi. Úgy látszik tehát, hogy egy-egy füzet 4-6 levélből áll. Ha Bonfini szövegét összevetjük Angelo Polizianóéval (ehhez az 1551-es lyoni kiadást használtam), megállapíthatjuk, hogy a kódex meglevő 255 lapja a nyomtatvány 216 lapjára fér rá. A hiányzó első rész a nyomtatványban 13,5 lapot tölt meg,

⁷³ „Dive Beatrici serenissime Ungarie et Boemie regine Symposion . . . ab Antonio Bonfine cive Asculano dicatum finit feliciter. Deo optimo max. gratia, laus et gloria.”

⁷⁴ „Homerum” helyett „Homorum”, „in infinitum” helyett „infinutum”, „aliquid” helyett „quid” stb.

⁷⁵ „Finis formarum Hermogenis. Hermogenes de Methodo grauitatis.”

⁷⁶ „Mnis” és a margón egy pici o betű.

⁷⁷ CSAPODI Cs. — CSAPODINÉ GÁRDONYI K.: *Bibliotheca Corviniana*, id. kiad. 61.; UÓK: *Bibliotheca Hungarica*. II. Bp. 1993. 2586. sz. és másutt.

aminek a kéziratban 11,26, kereken 12 lap, azaz csakugyan 6 levél felel meg. Ennyiből állt az elveszett „A” faszcikulus. A szövegen kívül elfért rajta egy szelős, talán díszes címfelirat, de hosszabb ajánlás aligha.

A salzburgi példány kifejezetten gyakorlott kézre valló, lendületes kurzív írással készült, sokkalta gondosabban, mint a *Hermogenes*-töredék.

Ezek szerint tehát mind a *Symposion*nak, mind a *Hermogenes*nek volt egy olyan kézírata, amelyet maga a szerző ítélt megsemmisítésre. Más ugyanis nem használhatta föl ezek leveleit a magyar királynénak ajándékba hozott kódex kötéséhez. Az Apró István által a *Symposion* kiadásának bevezetőjében fölvetett gondolat, hogy tudniillik indulása előtt minden művét lemásoltatta volna a nápolyi királyi könyvtár számára, és a *Symposion* kötésébe e példányok rontott levelei kerültek bele, alaptalan. Először is azért, mert a Nápolyba állítólag letett példányoknak nyomuk sincs. Márpedig ha a Corvinában elhelyezett hat kötet közül kettő megmaradt, egy megjelent nyomtatásban, a Mátyás udvarában utóbb készült három is megmaradt, az *Averulinus* — mint láttuk — még szaporodott is, hiszen van 15. és 16. századi másolata, akkor bizvást elvárható volna, hogy az összehasonlíthatatlanul nyugalmasabb sorsot élvező nápolyi bibliotéka hat kötetéből legalább egy árva levél felmutatható legyen. Másodszor azért, mert a *Symposion* esetében nincs szó rontásról: a töredék szövege jelentéktelen mértékben tér el a kódexétől. Igaz viszont, hogy nincs teljesen kidolgozva, sem a margináliák, sem a befejező sorok, sem a szakaszcímek nincsenek beírva, ez utóbbiak számára üres hely maradt. A *Hermogenes* szövege kétségkívül eléggé hibás, a sietős írásból azonban — ami a *Symposion* töredékét is jellemzi — az következik, hogy a többi levél sem lehetett kifogástalan. Befejezve pedig ez sincs; láttuk, hogy az iniciálék elmaradtak. Valószínűbbnek tartom tehát, hogy mindkét esetben az eredeti fogalmazvánnyal van dolgunk, afféle piszkozattal, amely később, amikor az elegánsabb és kidolgozottabb tiszta elkészült, egyszerűen fölöslegessé vált.

A *Herodianust* a szerző magával hozta Magyarországra, ezért odahaza nem is tudtak róla. Pedig szükség lett volna rá. Angelo Poliziano 1484 után azért fog hozzá latinra ültetéséhez, mert VIII. Ince felszólította, hogy fordítsa „in Latinam orationem Romanorum principum res gestas, si quae adhuc inter Graecorum monumenta nostris intactae hominibus reperientur”. Ezt ő mondja a pápához címzett előszóban. Munkája 1493 júniusában jelent meg nyomtatásban, és aztán ugyanazon évben még kétszer,⁷⁸ utána meg sokszor. És ha már Poliziano munkája szóba jött, mondhatom, hogy Bonfinié — legalábbis, ami a latin nyelvhasználatot illeti — magasan fölötte áll, az ő szövege körülbelül 10%-kal tömörebb.⁷⁹ Holott a másik elismert rangját a számos kiadás tanúsítja, az övé meg a süllyesztőbe került.

⁷⁸ HAIN: *i. m.* 8465–8468.

⁷⁹ POLIZIANO: „Quem igitur habuerit finem vitae maior Antoninus, in superioribus demonstratum est.” És BONFINI: „Antoninus *ünior* quo fine sit usus, supra demonstravimus.” (A VI. könyv 1. mondata.)

Az ajánlás hiányát ma bőven pótolja a mű belseje, amelyben minden könyv elején ott díszleg az ismerős vörös betűkkel egy-egy bő lére eresztett ajánló fejezetcím, utólag bepréselve a sorok közé, a margóra, ha fér, ha nem, olykor szinte lelógva a lapról. És mert a mű sok könyvből áll, ezek a beszúrások a szépen megírt, csinosan rendezett, levegős lapoknak kusza külsőt kölcsönöznek: „Divo Matthie Pannonie regi invictissimo ac serenissimo Herodiani ab Antonio Bonfine Asculano cive dicati liber sextus feliciter incipit”.⁸⁰ A legvégén pedig: „Ad serenissimum regem Matthiam Herodiani ab Antonio Bonfine traducti et a Jo: Francisco comite augustali et familiare pontificio transcripti ob magnam in regem Ungarie et Boemie devotionem finis. Soli Deo laus et gloria”.

Itt van tehát a scriptor, akit önmagával együtt szembeszökő nyomatékkal ajánlhat Mátyás figyelmébe: Johannes Franciscus comes augustalis és familiaris pontificius, aki tehát 1478 és 1486 között Recanatiban⁸¹ leírta a *Herodianust* és — mint láttuk — a *Hermogenes* első változatát.

Hogy ő ki volt, azt teljes bizonyossággal megmondhatom. Tudniillik a *Symposion* előszavában⁸² maga Bonfini vallja be, hogy a művet ki sem adta volna, ha nem biztatják pártfogói és barátai, úgymint Aragóniai Ferenc herceg, Prospero Caffarelli bíboros, ascoli püspök, egy római orvosprofesszor, egy kardinális unokaöccse, és a sor (a rangsor) végén „Joannes Franciscus Angelitas civis Firmanus et Rheciniensium secretarius, unicus meorum studiorum comes observatorque fidissimus”, valamennyien a királyi felségek rajongó tisztelői. A scriptor tehát János Ferenc, Giovanni Francesco Angelita, a Recanattól pár kilométerre fekvő Fermo polgára, aki a nagy hírű mesterre mintegy föltekint, az írásnak hivatalból tudója, és a szóban forgó években recanati lakos. Már ennyi is elég volna ahhoz, hogy egynek tekintsem őt a *Herodianust* és a *Hermogenest* ugyanott ugyanakkor leíró János Ferencsel. De ennél tovább is mehetek. Ugyanis ez idő tájt Giovanni Francesco Angelita vezette Recanati város évkönyveit (*Annali*), melyek ma is megtalálhatók az Archivio Storico Comunale di Recanati polcain. Dr. Paolo Pierini jóvoltából sikerült xeroxmásolatot szereznem az 1480-as és az 1485-ös kötetek egy-egy darabjáról, és így kétségtelenül meggyőződhettem arról, hogy a recanati jegyző⁸³ kurzív kézírása tökéletesen megegyezik a *Hermogenes*-töredék és a *Herodianus*-kódex írójának a kézírásával.

Azokban egyúttal arra is fel kell hívnom a figyelmet, hogy a „iunior”-t BONFINI szúrta be a sor fölé. Márpedig bizony hogy az öregebbik Antoninusról van szó. Hogy a *Symposion* problémájára visszautaljak: úgy látszik, a sajátkezűség a mi esetünkben nem nyújt garanciát az értelemzavaró íráshibák ellen.

⁸⁰ 89v, és hasonló, néhol jóval hosszabb is a 15v, 38r, 59v, 77v, 101v, 117v levélen.

⁸¹ Tudniillik BONFINI ezekben az években tanított Recanatiban.

⁸² Praef. 62.

⁸³ A jegyzőkönyvek címlapjain: „a me Io. Francisco Angelita de Firmo, scriba et cancellario”, „a Io. Franc. Angelita Firmano, scriba publico, notario et cancellario”.

Ami a „comes augustalis” címet illeti, az természetesen nem főuraságot jelent, a pápai familiaritás még kevésbé. Üres titulust bármely tehetősebb polgár kaphatott ilyen-olyan érdemekért, sőt vásárolhatott is.⁸⁴ Egy bizonyos recanati Vanne Angelita 1468. december 20-án kapta megtisztelő címét a városon keresztülutazó III. Frigyesztől. Dédunokája, aki — talán családi hagyományként — szintén a Giovanni Francesco nevet kapta, 1601-ben így emlékszik vissza a nagy eseményre:

„Lauretum adiens Recineti magnificentissime exceptus fuit — mármint a császár —, et in grati animi signum magistratibus, qui priores vocantur, facultatem aureas catenas gestandi, notarios creandi et infamia nothos liberandi concessit. . . Idem privilegium pro-avo meo Vanno Angelitae concessit, quem cum omnibus posteris comitem palatinum fecit. Et ego quidem illud illaesum in hunc usque diem conservo, concessaque ita auctoritate, ferente sic occasione, utor.”⁸⁵

Az 1468-ban nagy tekintéllyel rendelkező recanati Vannének volt tehát a fia Bonfini ifjú tisztelője, Giovanni Francesco Angelita, az itáliai kódexek egy részének a másolója.⁸⁶ Bonfini Vannének kortársa, Giovanni Francescónak a tanítója lehetett.

⁸⁴ HOLL Béla írja, hogy a bolognai egyetem jogi fakultása a városon átutazó V. Károly császártól megkapta a lovagi és palotagrófi cím adományozásának a jogát. Aki az előírt summát letette, viselhette ezt a titulust, és címet is készíthetett magának. A nemesi rangra áhítózó tanulók ki is aknázták ezt a lehetőséget, és az Archiginnasio falain még ma is nyolcezernél több efféle címer díszelg. (*Ferenczffy Lőrinc*. Bp. 1980. 24–25.)

⁸⁵ Joannis Francisci Angelitae Recinetensis *Urbis Recineti origines, historia et descriptio*. . . Ex Itali-co Latine vertit. . . Joannes Laurentius MOSHEIM. Ed. novissima. *Thesaurus antiquitatum et historiarum Italiae*. . . Digeri olim coeptus cura et studio Joannis Georgii GRAEVII. Tom. VII, pars 2. Lugduni Bata-vorum, 1722. col. 29. (Első kiadása Velencében jelent meg 1601-ben olaszul: *Origine e storia della città di Recanati*.)

⁸⁶ Az ANGELITA család bevészte a nevét Recanati, illetve — Bonfinihoz hasonlóan — Loreto törté-netébe. Vanne unokája, a mi Giovanni Francescónk fia, Girolamo dolgozta fel első ízben a názáreti ház kalandos történetét, VII. Kelemen pápa (1523–1534) felkérésére, latinul (*Lauretanae virginis historia*, ca. 1525, IA 105.696). Ennek Cesare Galeotti D’ASCISI fordította olasz változata tucatnyi alkalommal meg-jelent. Girolamo fia, az ifjabbik Giovanni Francesco, aki — mint láttuk — Recanati történetét is megírta, 1598-ban másodszor is közzétette az eredeti latin munkát (IA 105.697–105.711). Ez a mű szolgált alapul Orazio TORSELLI számára, akinek számtalan nyelven számtalan kiadásban közzétett feldolgozása aztán a következő időszakban számított alapvetőnek.

A Szűz története pontos információval szolgál az Angeliták leszármazási rendjéről: „dopò Vanne Angelita mio avo, a dopò Gio. Francesco suo figliuolo e mio genitore, perpetuo cancelliere della Comunità di Recanati” — mondja Girolamo (*Historia della translatione della Santa Casa della Madonna à Loreto*. Macerata, 1596. 7). Egy epizód elbeszélése közben megemlékezik Bonfiniről és fiáról, Ferencről is: „Mentre tali cose si facevano in presenza di gran numero di genti oltre i preti e gl’habitori di quel borgo, e quasi ogni primato di Racanati, tra’ quali eravi ancora mio padre Gio. Francesco Angelita, à quei tempi cancelliere di quella Comunità, dal magistrato di essa fu mandato à vedere le cose che si facevano, e stava davanti à tutti insieme con gl’altri Antonio Bonfine d’Ascoli, huomo di rara dottrina, che essendo stato gran tempo rettore dell’Academia di Recanati, andò (chiamato da lui) ad Sereniss. Mattia rè dell’Ungaria, a cui oltre l’altre cose scrisse la Decade della Monarchia de gli Ungari. Fuui[!] ancora Francesco, del sopradetto Antonio figliuolo, ch’essendo dottore di medicina, non hà molt’anni, che Tua Santità lungo tempo appresso di se stessa l’hà tenuto.” (*Uo*. 48–49.)

És ez az Angelita János Ferenc mintha a bátyja lenne annak a másik Jánosnak („Johannes T.”), aki Bonfini számára tízegynéhány évvel később Budán dolgozik. Az, hogy ő is János, az nyilván véletlen. Azt azonban, hogy ő is tanult, az írás mesterségében magasan képzett személy, a királyi famíliárisi címből ítélve jómódú középosztálybeli, már aligha lehet a sors szeszélyének betudni. Látható, hogy kapcsolatukban ezúttal is Bonfini foglalja el a magasabb helyet, s róla is gondoskodni próbál. A másik Jánost Mátyás figyelmébe ajánlotta, ennek nemességét szerez. Idősebb is nála, hiszen ennek apja 1496-ban még él, gyermeke nincs. A „famulus” is mintha a „comes observatorque fidissimus” pandanja lenne. Ha igaz az, amit az imént mondtam, hogy a RUD scriptorát olasz földről hozta magával, akkor ez a János is a tanítványa lehetett, talán legutóbb, Ferrarában.

Az itáliai kódexek közül (a sajnos teljesen megközelíthetetlen *Historia Asculanát* leszámítva) először tehát a *Herodianus* vagy a *Hermogenes – Aphthonius* készült el, valamikor 1478 és 1484 között, Bonfini recanati tanárkodása során. Harmadikként a *Symposiont* írta meg 1484/85 fordulóján. Ennek sikerén felbuzdulva határozta el magát a magyarországi utazásra. 1486-ban a *Symposiont*, a *Hermogenest* és a verseskötetet megtoldotta egy-egy ajánlással., a *Symposiont* egy kicsit belül is módosította, a *Herodianust* teleszurkálta ajánló sorokkal. Végezetül tudós alaposággal kidolgozott egy frissiben fölmerült gondolatot, amelyet ezekben a betoldásokban, illetve a *Symposionban* csak futólag érintetett, és megírta a Hunyadiak genealógiáját ismertető *Libellust*. Aztán szeptemberben nekivágott az útnak.

KULCSÁR, PÉTER

Les manuscrits de Bonfini

La voie particulière de la tradition de texte de l'Histoire Hongroise de Bonfini (*Rerum Ungaricarum Decades*) fut déterminée par le politique de l'époque donnée. L'histoire pleine de contradictions de sa publication montre bien les antagonismes nés autour d'elle. D'une part, le monde scientifique attendait avec impatience sa publication, d'autre part, déjà vingt ans après sa création, les cercles de la cour et les spécialistes également observaient un grand silence autour d'elle. Quand une lumière se projeta de nouveau sur son existence de jadis, beaucoup de chercheurs se mirent à fouiller le texte, mais sans succès: son exemplaire complet est inconnu jusqu'aujourd'hui, bien que l'ouvrage entier ait paru en impression en 1568. Au XVIe siècle, les contemporains soupçonnèrent, eux aussi, une intention politique derrière la disparition des manuscrits. Il ne pouvait pas être un hasard que les premières éditions de Bonfini parussent loin du rayon d'action de Vienne (à Bâle et à Kolozsvár). Il y avait des tentatives de prouver la loyauté de l'ouvrage aussi. D'après l'auteur du présent étude, ce fut la rencontre de Vienne qui jeta un voile sur l'Histoire Hongroise de Bonfini, quand, en 1515, le roi polonais Sigismond, le roi hongrois Vladislas II et l'empereur Maximilien conclurent une alliance.

L'auteur évoque par la suite ses résultats antérieurs se rapportant à la reconstruction de la genèse de l'ouvrage à l'aide de l'analyse des sources, avec des modifications plus ou moins importantes. Tout

cela permet d'esquisser un tableau plus pur, mais plus compliqué. Au cours de cette analyse, il démontre que, de parmi les ouvrages nés en Italie, le *Symposion* et l'*Hermogenes* avaient de tels manuscrits que Bonfini lui-même condamnait à être anéantis. L'auteur réussit à identifier le „scriptor” du fragment d'*Hermogenes* et du codex d'*Herodianus* avec la personne de Giovanni Francesco Angelita, notaire de Recanati.